

יוסף בן שושן יצ"ו

ישיבת מרכז הרב

אופן הכריעות בתפילת שמונה עשרה

דעת הזוהר הקדוש ודברי רבינו האר"י

דעת החיד"א, הבן איש חי והרב ע"ה

סיום הדברים

פירוש רב האי גאון

משמעות גמרא אחרת בנושא

דעת הרמב"ם

איתא בגמ' בברכות (כח:):

"אמר רבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה, עולא אמר: עד כדי שיראה איסור כנגד לבו; רבי חנינא אמר: כיון שנענע ראשו שוב אינו צריך. אמר רבא: והוא - דמצער נפשיה ומחזי כמאן דכרע".

ונראה שפשטות הגמרא שרבי תנחום בשם ריב"ל ועולא אומרים שצריך כריעה בגוף (שכן החוליות והלב בגוף) ורבי חנינא בא להקל שמספיקה כריעה בראש. ונראה לומר שכולי עלמא מודים שצריך כריעה בראשו, ורק נחלקו האם בנוסף לכך צריך שיכרע גם בגופו.

ונחלקו הראשונים בביאור גמרא זו.

פירוש רב האי גאון

כדי להבין את דברי רב האי גאון נקדים שכתוב בחז"ל בעניין אופן הכריעות (ברכות יב:):

"רב ששת כי כרע כרע כחזרא כי זקיף זקיף כחויא".

והערוך (ערך חזר) הביא על כריעתו של רב ששת את דברי רב האי גאון וז"ל:

"פי' רב האי גאון: "חזירא הוא אחד ממיני קוצים שמצוי בבבל, וקורין אותו "אלחזור". (והעולה מפירוש זה ש)כריעה (היא) שלא יכרע מאמצע מתניו וראשו זקוף ועומד בברייתו, ואפילו בשחותו מחציו, אלא צריך שיכוף את ראשו כדי שיהיה כאגמון שראשו כפוף.

ואשר אמרו "עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה" (ברכות כח:), גם על העיקר הזה הוא, שיכוף את ראשו ויהא צוארו מעוקם שיתפקקו חוליות שבו, אף שיכרע עד שיתפקקו האחרות, ולא שיכוף

את עצמו כ¹ אלא כך כדי שיראה איסר כנגד ליבו. והמיקל שאינו מהדר, מנענע ראשו ויוצא, ואפילו המנענע כופף צוארו².

וביאור דבריו שמשביר שמה שכתוב "כחזרא" הכוונה לצמח ממין הקוצים שראשו כפוף (כ"כ סמ"ג עשין י"ב, וטור סי' ק"ג) והגמרא בכך שהביאה את הצמח הזה בתיאור כריעתו של רב ששת באה לומר שלא מספיק לכרוע בגופו אלא צריך גם בראשו. אך לא בא הערוך לומר שלא כורע בגופו, וכמש"כ "אף שיכרע עד שיתפקקו האחרות" שכוונתו שצריך שיתפקקו כל החוליות, ואין זה אלא בכפיפת הגוף, שהרי החוליות הם בגוף. (וכן מבואר באוצר הגאונים המובא בהערה 1 ע"ש).

ובדומה לכך ביאר את דברי רב האי גאון ב"ספר הנר" (לד: וז"ל:

"כשאדם עומד וקומתו זקופה וראשו ניצב ואינו כפוף אינו רואה בארץ המקום שהוא כנגד ליבו, עד שישוח כמעט ויכוף את צווארו, ואז יראה לו איסר אם מוטל בארץ כנגד ליבו. וקאמר עולא לאו דווקא שיחצה את קומתו לשני חלקים ויכפינה כשהיא מוצבת, אלא יכפוף את צווארו כדי שיהא ראשו למטה וישוח בשאר קומתו כמעט (היינו קצת), וזה עד שיראה איסר כנגד ליבו. וסימן לדבר "הלכוף כאגמון ראשו" דשמא מינה זהו מנהג כריעה ושכופף צווארו ושוחה עד שיראה איסר שבארץ כנגד ליבו נראית דכפיפת אגמון... עד הנה דברי רבינו האי ז"ל".

וממה שכתב "וקאמר עולא לאו דווקא" וכו' נראה שהבין בגמרא שעולא חולק על ריב"ל, שלריב"ל צריך לחצות קומתו (היינו לכרוע עד חצי גובה גופו) בלי כפיפת הראש כלל, שזהו עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה, ולעולא צריך שיכפוף את צווארו "כדי שיהא ראשו למטה" וישוח בשאר גופו קצת. ויוצא שחולק על הערוך שכך את דברי ריב"ל ועולא בכריכה אחת וסבר ששניהם מסכימים גם על כריעת הראש.

דהיינו לדברי הערוך משמע שפירוש רב האי גאון בא להדגיש את החידוש שבכריעת רב ששת אך לא שחולק על ריב"ל.

הנימוקי יוסף (ברכות כ"ח:) הביא את דברי רש"י, שפירש ש"יראה איסר כנגד ליבו" הוא בפתח תחת הרי"ש, והכוונה שבמקום של הלב יהיו שני קמטים שביניהם רווח בגודל איסר. וכתב על זה הנימוק י:

1 אין לו מובן ובאוצר הגאונים ברכות י"ב עמוד ב' כתוב כך: "...ולא שיכוף את עצמו כך (ומצוייר) 1 (היינו שכפף רק ראשו) אלא כך (ומצוייר) 2 ששנמצא ראשו כחזרא וכל החוליות מתפקקות עכ"ל. ובהערות הביאו שיש גרסאות "ולא שיכוף את עצמו כ' ד' אלא כ' ה'. וכן "ולא שיכוף את עצמו כל כך".

2 באוצר הגאונים הנ"ל מבואר דזהו אליבא דרבי חנינא

"אבל רבינו האי גאון ז"ל פי' שיכוף ראשו עם שחיית צווארו מעט ואז יראה איסור (משמע ש"יראה" בשווא תחת הרי"ש) אם הוא מונח לארץ כנגד ליבו, שמנהג הכריעה כך הוא, וסימן לדבר הלכוף כאגמון ראשו."

מדבריו משמע שלא כמו שביארנו עד עכשיו, שרב האי גאון אומר בדעת עולא שלא צריך שחיית גופו כמעט בכלל אלא רק כפיפת הראש ושחיית הצוואר. (אמנם ראשונים רבים הבינו מדברינו שגם לעולא כורע בגופו כנ"ל)

נסכם את הביאורים בגמרא המתבססים על פירוש רב האי גאון:

- א. לבעל הערוך - אין מחלוקת בין רב ששת ריב"ל ועולא וכולהו סבירא להו שצריך לכרוע בגוף ובראש.
- ב. לספר הגר - עולא וריב"ל חולקים, לריב"ל צריך לכפוף חצי קומתו בלא לכוף ראשו, ולעולא צריך לכוף קומתו מעט וכפיפת הצוואר (כן נראה מדבריו).
- ג. והנימוקי יוסף - לא מזכיר בביאור דברי עולא כפיפת הקומה, ונראה שלשיטתו עולא חולק על ריב"ל וסובר שלא כופף גופו כלל.

כעת ניתן את הדעת על דבר חשוב - נמצא שבכל הביאורים המתבססים על פירוש רב האי גאון בגמרא, לא נזכר כלל שכורע בברכיו באיזה שלב של הכריעה.

כעת נביא את דברי רש"י על הסוגיה:

"שיתפקקו - שיראו הפקקים, הם הקשרים, כמו ששינו (בבא בתרא דף פ): "בקנים ובגפנים מן הפקק שלמעלה", והיא הקשר שחלל הקנה פקוק וסתום שם."

ועל דברי עולא פירש:

"איסור - שני קמטים, אחד מלמטה ואחד מלמעלה, וכאיסור רוחב בשר באמצע."

ובתלמידי רבינו יונה (שם לד) הביא עוד פירוש בשם רש"י ז"ל:

"עד שיראה איסור כנגד לבו פירש"י ז"ל דכל כך צריך לשחות שחברו העומד כנגדו לא יכול לראות כנגד לבו אלא כשיעור איסור בלבד."

והנה נשים לב שגם בכל ביאורי רש"י בסוגיה זו לא הזכיר כריעה בברכיים כלל.

כעת נראה את פסק הרמב"ם בסוגיה:

כתב הרמב"ם (פ"ה מהל' תפילה הי"ב)

"כל הכריעות האלו צריך שיכרע בהן עד שיתפקקו כל חליות שבשדרה ויעשה עצמו כקשת, ואם שחה מעט וציער עצמו ונראה ככורע בכל כחו אינו חושש."

ממה שכתב הרמב"ם שכורע "כקשת" נראה מאוד שסבר שצריך גם כריעת הגוף וגם כריעת הראש, שהרי כריעת הגוף בלא כריעת הראש היה מתאים לתארה "כרי"ש" וכדומה, והיינו כרב האי גאון הנ"ל, בעיקר כפי שביארו הערוך (ובאמת עיין לרשב"ץ (ברכות כח): שנראה מדבריו שהמקור לדברי הרמב"ם ברב האי גאון הנ"ל)

וכן פסק בשו"ע בסימן קי"ג סעיף ד':

"המתפלל, צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה, ולא יכרע באמצע מתניו וראשו ישאר זקוף, אלא גם ראשו יכוף כאגמון."

ובסעיף ה':

"ולא ישחה כל כך עד שיהיה פיו כנגד חגור של מכנסים, ואם הוא זקן או חולה ואינו יכול לשחות עד שיתפקקו, כיון שהרכין ראשו דיו, מאחר שניכר שהוא חפץ לכרוע אלא שמצער עצמו."

והנה נראה שבכל הנ"ל לא מצינו שצריך כריעה בברכיים בכריעות שבתפילה.

ובאמת הכי מיסתברא שלא לכרוע בברכיו, שהרי הכריעות הללו שבתפילה באו להראות הכנעה וכבוד לפני הקב"ה, וזה נעשה ע"י שכופף קומתו ומשתחוה, ולא מובן איזה תוספת הכנעה וכבוד יש בכריעת הברכיים לפני כן.

משמעות גמרא אחרת בנושא

אמנם הגמרא בהמשך (ברכות לד.-): אומרת כך:

"תנו רבנן: אלו ברכות שאדם שוחה בהן - באבות תחלה וסוף, בהודאה תחלה וסוף. ואם בא לשוח בסוף כל ברכה וברכה ובתחלת כל ברכה וברכה - מלמדין אותו שלא ישחה... תנו רבנן: קידה - על אפים, שנאמר: ותקד בת - שבע אפים ארץ, כריעה - על ברכים, שנאמר: מכרע על ברכיו, השתחוואה - זו פשוט ידים ורגלים, שנאמר: הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה. אמר רב חייא בריה דרב הונא: חזינא להו לאב"י ורבא דמצלו אצלוי."

תני חדא: הכורע בהודאה הרי זה משובח; ותניא אידך: הרי זה מגונה! לא קשיא: הא - בתחלה, הא - לבסוף. רבא כרע בהודאה תחלה וסוף. אמרי ליה רבנן: אמאי קא עביד מר הכי? - אמר להו: חזינא לרב נחמן דכרע, וחזינא ליה לרב ששת דקא עבד הכי. - והתניא: הכורע בהודאה הרי זה מגונה! - ההיא - בהודאה שבהלל. - והתניא: הכורע בהודאה ובהודאה של הלל הרי זה מגונה! - כי תניא ההיא - בהודאה דברכת המזון."

יש שרצו להביא מגמרא זו ראייה שצריך לכרוע בתפילה כך שהברכיים יכרעו עד הארץ, וכלשון הברייתא "כריעה על ברכיים", שהרי הגמרא הביאה ברייתא זו אחרי שעסקה בהלכות הכריעות בתפילה, ולכאורה משמעות הדברים שהכריעה בתפילה גם היא ברכיים!

ואין לומר שלא מדובר פה על כריעה ממש על הארץ מפני שבפסוק שהזכירה הגמרא "ויהי ככלות שלמה... קם מלפני מזבח ה' מכרוע על ברכיו"³ מדובר בכירור שכרע שלמה כריעה על הארץ, וכנודע שכן היה נהוג בזמניהם להשתחוות ולכרוע על הארץ בריבוי גדול, וכל התורה נביאים וכתובים מלאים מזה.

אמנם נראה דאין הכרח כלל לפרש שכוונת הגמרא ללמד שכך צריך לכרוע גם בתפילה מכמה סיבות. קודם כל ודאי שדברי הברייתא שכריעה היא על הברכיים לא דברה באופן ישיר על הכריעות בתפילת שמונה עשרה אלא רק פירשה את המושגים. והראייה לכך, שלא מפרשת רק כריעה, אלא גם קידה והשתחויה אע"פ שאינם שייכים לתפילה כלל. וכן עולה מכך שברייתא זאת מובאת בש"ס אף בהקשרים אחרים מהלכות כריעה בתפילה כגון במסכת מגילה (דף כב:) בהקשר לנפילת אפיים ובמסכת שבועות (דף טז:) בהקשר להשתחויה בעזרה בטומאה אלא מוכרח שהברייתא באה לבאר המילים. ולכן אע"פ שהגמרא מבארת "כריעה - על ברכיים" ובגמרא המובאת לעיל ממסכת ברכות (דף כח:) ראינו שכתוב "המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו וכו'" אין זו אותה כריעה.

ואכן ראשונים רבים (יובאו להלן) הבינו בדברי חז"ל שהכריעה בתפילה היא לא על הארץ, אלא בעמידה.

3 ואע"פ שלעיל מינה פס' כ"ב כתוב "ויעמוד שלמה לפני מזבח ה' נגד כל קהל ישראל ויפרוש כפיו השמים" ולכא' היה מקום לומר שכרע בעמידה, אמנם אין זה נכון וכמ"ש שם רש"י בפס' כ"ב מדברי הימים (ו יג) "כי עשה שלמה כיור נחשת ויתנהו בתוך העזרה... ויעמוד עליו ויברך על ברכיו" שעמד ואחר כך כרע על הארץ. וכן רואים מלשון פסוק נ"ה שאח"כ כ"ז ו"ל "ויעמוד ויברך את כל קהל ישראל" מפורש שבעת כריעתו לא עמד וזה פשוט. וכן ראה לר"י מיגאש בחידושי לשבועות טז: שכ' וז"ל "ת"ר קידה על אפים פי' בלי שישים ברכיו בזרועותיו על הארץ אלא כשהוא עומד על רגליו שוחה פניו עד שמגיע לארץ וכן הוא אומר ותיקד בת שבע וכו' (והיינו קידה דלוי עיין תענית כ"ה. ועיין שם רש"י ד"ה "לוי אחוי קידה" - "נועץ שני גודליו בארץ ושוחה ונושק את הרצפה") כריעה על ברכיים שכרע את ברכיו ושוחה פניו עד שמגיע לארץ" עכ"ל, ובשו"ת מחקרי ארץ (כהן ח"א סי' ד') הביא כן גם מהמהרש"א במגילה כב: בחידושי אגדות ד"ה "קידה" - מבואר מדבריהם שהכריעה זה לא רק העמידה על הברכיים (שזה בריכה) אלא זממשיכים וכופפים את קומתם ומגיעים עם הפנים לארץ. ובאמת שצורת הכריעה הנ"ל מוכח גם מספר שופטים פרק ז' פסוק ה' שהש"ת אמר לגדעון "כל אשר ילוק בלשונו מן המים כאשר ילוק הכלב תציב אותו לבד וכל אשר יכרע על ברכיו לשתות". ואין פירוש יותר גדול מזה שהכריעה הזו היא כשהברכיים על הארץ, דאל"כ אין שום אפשרות להגיע למים לשתות... וע"ע ברבינו יונה איבן ג'נח בספר השורשים שורש כרע, ולרבי מנחם בן סרוק במחברתו שמבואר מדבריהם שהכריעה קשורה לירך.

ראשית נזכיר את הרי"ף והרא"ש, ששניהם השמיטו את הברייתא הזאת של כריעה על הברכים. ומשמע שהבינו שהיא לא מצורת הכריעות שבשמונה עשרה כלל.⁴

וכן בדברי הערוך ברור שלא התכוון שהכריעה על הארץ שכן כתב:

"וכריעה שלא יכרע מאמצע מתניו וראשו זקוף... אלא צריך שיכוף את ראשו."

וכן כתב בפירוש בתלמידי רבינו יונה (על רבי עקיבא שהיה כורע בתפילתו כפי שנביא להלן) "וכריעה היא שכורע בראשו"⁵ וכן כתב הרא"ה (על ברכות דף ל"ד):

"עולא אמר... ושמעין מינה ודאי דכריעה כפיפת ראש ולא כפיפת ברכיו וגופו וראשו זקוף".

וכן יש לציין לפירוש הרד"ק על תהילים (צ"ה, ו) וזו לשונו:

"בואו נשתחוה ונכרעה נברכה וגו'" "נשתחוה - הוא שטוח כל הגוף בארץ, פשוט ידים ורגלים. ונכרעה - כריעות הראש עם קצת הגוף כמו שאנו כורעים בברכות. נברכה - היא כריעת הברכים בארץ, כמו: ויכרע על ברכיו וכן כרעו על ברכיהם."

ולשון סידור רס"ג (ע' י"ט) שכתב (בערבית) "ויגב אן ונחני והו קאים פי צלותא" ותרגמו שצריך להתכופף/להטות כשעומדים בתפילה וכן המאירי כתב (יב): "המתפלל י"ח צריך לכפוף קומתו לפני בוראו בד' מקומות" עכ"ל ומבואר שהכריעה בקומה ולא בברכים.

כך שכפי שאנו רואים ראשונים רבים הבינו שהכריעות בתפילה הן בעמידה.

אמנם יש ראשונים שהקשו שלכאורה יש סתירה שהרי בברייתא הראשונה שבדך ל"ד "אלו ברכות שאדם שוחה בהן" אמרין ששוחים "במודים תחילה וסוף", ומאידך בברייתא בעמוד

4 ומאירי עיניים דברי המאירי שהביא את הברייתא הזו וכתב "וכל שהוא בינו לבין עצמו ומרבה בתפילות ובתחנונים אף בקידה וכריעה והשתחוואה הרי זה משובח וקידה הוא על אפיים וכריעה על ברכיים..." נראה שכן למד שהכריעות הללו הן כריעות שכורע בתפילה, אך רק אם נמצא ביחיד כורע עד הארץ. וניתן על פי עיקרון זה לתרץ את כל המקומות בגמרא שמשמע שכורע עד הארץ שמדובר ביחיד. ומעניין שעל מלך כתב "ומלך כיוון ששחה" (וכן לשון הרמב"ם עיין לקמן אות ג') אע"פ שאצלנו בגמ' כתוב "המלך כיוון שכרע" שנראה שאויל לשיטתו שכשהמלך בציבור לא כורע עד הארץ ולכן שינה מלשון הגמרא.

5 וז"ל המלאה "מפני הכריעות והשתחויות סתם השתחויה הוא פשוט ידים ורגלים וכשהאדם משתחוה בזה הענין ועוקר רגליו בשעה שעומד נמצא מרחיק עצמו ממקום שהיה עומד תחלה וכריעה היא שכורע בראשו" עכ"ל. מבואר שרק בהשתחוואה עוקר רגליו ובכריעה אין עקירת רגליים וכפשוטו לשונו (ואולי מזה שכתב שהכריעה היא רק בראשו משמע שפוסק כרבי חנינא לכחילה שמספיק לכרוע בראש). ובאמת יש לשאול למה לא פירש שכריעה היא עם ברכיו על הארץ שאז מובן למה רבי עקיבא, שעליו מדבר שם, היה זו "מפני הכריעות והשתחויות". ועוד לשיטתו בכלל אין קושי לומר שהיה רבי עקיבא כורע על הארץ שהרי כתב בהמשך שהכריעות הרבות שרבי עקיבא היה כורע היו בתחנונים שאחרי שמונה עשרה ולא בתפילה עצמה.

הבא נראה שהגמרא מסיקה שהכורע בהודאה בתחילת הברכה הרי זה משובח, והכורע בסוף הברכה הרי זה מגונה. ותיריך בפסקי הרי"ד שמדובר בכריעה על הברכיים. נמצא שיש שיטה שבתחילת ברכת מודים כן כורעים עד הארץ אך כל שאר הכריעות הן בעמידה. ובדרך זו הלכו גם בעל ספר המכתם וחידושי ריבב"ן⁶.

ומובן מדברי כל הראשונים הנ"ל שלא פסקו את הברייתא מדף ל"ד, שכנראה סבירא להו שהברייתא הזו המבארת את במילים הובאה כאן רק מפני הדמיון וההקשר ולא כדי ללמד שכך צריך לכרוע.

ובאמת מדויק שאין צריך לכרוע עד הארץ מדברי רבי חנינא שאמר לגבי הכריעות "כיוון שנענע ראשו דיו" ודבריו מוסבים בפירוש על מי שמתפלל, ועל זה אמר רבא שהוא "מחזי כמאן דכרע" ואיך בנענוע הראש יהי מחזי כמי שכורע לגמרי על הברכיים אלא ודאי שהכריעה בתפילה היא לא על הארץ.⁸

דעת הרמב"ם

הרמב"ם בהלכות תפילה (פרק ה' הלכה י"ג), ציטט את דברי הברייתא (בדף ל"ד) ש"כריעה האמורה בכל מקום היא בברכיים", ולכאורה היה נראה ששיטתו שכך צריך לכרוע בתפילת שמונה עשרה. אך בדבריו באותו הפרק מוכח לחלוטין שאין כונתו שבתפילה צריך לכרוע כך. וזו לשונו (שם, י; יב):

"כריעה כיצד... וכשגומר התפלה כורע ופוסע שלש פסיעות לאחוריו, וכשהוא כורע נותן שלום משמאל עצמו ואחר כך מימין עצמו ואח"כ מגביה ראשו מן הכריעה, וכשהוא כורע בארבע הכריעות כורע בברוך וכשהוא זוקף, זוקף בשם, במה דברים אמורים בהדיוט ע אבל כהן גדול כורע בתחילת כל ברכה ובסוף כל ברכה, והמלך כיון ששחה בראשונה אינו מגביה ראשו עד שגומר כל תפלתו. כל הכריעות האלו צריך שיכרע בהן עד שיתפקקו כל חליות פ שבשדרה ויעשה עצמו כקשת, ואם שחה מעט וציער עצמו צ ונראה ככורע בכל כחו אינו חושש."

והנה מכל דבריו אלו ברור כשמש שלשיטתו הכריעות הן לא על הקרקע אלא ככריעותינו שנעשות בעמידה. שהרי כתב שפוסע ג' פסיעות לאחוריו תוך כדי שכורע וזה אפשרי רק בכורע

6 כך עולה מדבריו בדף לד: שכתב שמכיוון ששדרו של אדם אחר שבע שנים נעשה נחש ו"הני מילי במי שלא כרע במודים" לפיכך צריך לכרוע על במודים על ברכיו.

7 יש לציין שבעל ההשלמה ובעל המאורות הביאו תירוץ זה אך דחו אותו. ולכן נראה שאין לדעתם חילוק בין שוחה לכורע.

8 ומתוך כך משמע בבירור שגם רבי יהושע בן לוי ועולא שמוזכרים שם לפנינו כוונתם שלא כורע עד הארץ שהרי לא נראה שמדברים על מקרים ששונים אחד מהשני באופן כל כך קיצוני שהם דיברו על כריעה על הארץ ורבי חנינא מיקל שמספיק לנענע בראש.

בעמידה ולא על הקרקע⁹. וכן כתב "מגביה ראשו מן הכריעה" ולא "קם מן הכריעה" משמע שלא כרע על הארץ. וכן מדבריו "במה דברים אמורים בהדיוט... והמלך כיון ששחה בראשונה אינו מגביה ראשו עד שגומר כל תפילתו" רואים שהשווה את כריעת ההדיוט לשחיית המלך אע"פ ששחיה נראה שהיא אינה על הברכיים¹⁰. וכן משמע ממה שכתב שכורע "כקשת", שנראה שלכריעה על הברכיים לא כ"כ מתאים לקרוא כריעה "כקשת" שהרי חלק מרגליו שוכבות על הארץ. וכן מסיום דבריו שמי שכרע בראשו אינו חושש נראה שזה די קרוב למה שכינה "כריעה" רק פחות המעט מכך ולא ששונה לחלוטין שזה כרע השתחויה על הארץ וזה מעט נענע ראשו וכבר דיו בכך. וכן מהלשון על מי ששחה מעט שכתב ש"נראה ככורע בכל כוחו" מוכח גם שהכריעה אינה בברכיים על הארץ.

וכן אם נעיין בהלכה עצמה שבה כתב הרמב"ם ש"כריעה... על ברכיים", נראה שברור שאין כוונתו שכך צריך לכרוע בתפילה. (שם הל' י"ג):

"השתחויה כיצד אחר שמגביה ראשו מכריעה חמישית ישב לארץ ונופל על פניו ארצה ומתחנן בכל התחנונים שירצה, כריעה האמורה בכל מקום על ברכים, קידה על אפים, השתחויה זה פשוט ידים ורגלים עד שנמצא מוטל על פניו ארצה."

אנו רואים שהרמב"ם בפתח הלכה זו במילים "השתחויה כיצד" וכתב שכריעה על ברכים, ולא כתב את זה ש"כריעה על ברכיים" בהלכה שפותחת ב"כריעה כיצד"! ולכאורה זה תמוה, שהרי זה ממש מאופן עשיית הכריעה! אלא ברור שהביא זאת כדי להסביר מהי ההשתחויה והקידה שעושים בנפילת אפיים אותה הוא מבאר בהלכה הזו.¹¹

ועוד יתכן לומר מעט בדוחק שהביא זאת כדי להדגיש את השוני שבין הכריעה לקידה שלא נאמר ש"קידה על אפיים" הכוונה גם על הברכיים. אך בכל אופן ברור שאין כוונתו ללמד שכך עושים בתפילת שמונה עשרה.

ואע"פ שאופן הכריעה בתפילה אינו מתאים לביאור שציטט מחז"ל "כריעה כיצד... על ברכיים" מכל מקום כיוון שיש דמיון בין זה לכריעה שבשניהם האדם כופף את קומתו וכן בשניהם זו דרך הכנעה וכבוד נקראים שניהם בשם "כריעה". ובאמת על הגמרא הזו ממש העירו תוס' בד"ה 'קידה' (וכן במגילה כב ד"ה קידה) שלפעמים בפסוקים קורים לזה שאדם קד על אפיים בעמידה,

9 ראייה זו הביא בשו"ת דבר חברון (או"ח א, ע"ה).

10 אמנם למדו הלכה זו שהמלך כורע כל התפילה משלמה שכרע על הארץ, אך אין זו ראייה שכל מלך לדורות כורע על הארץ. כי מכמה מקומות שם בסוגיה דווקא משמע להיפך שהכריעה היא בעמידה, כגון מהלשון "שוחה", ומוזה שהמאן דאמר הראשון בסוגיה לא הזכיר פסוק זה אלא סתם שהמלך שוחה בכל ברכה. אלא פשט הסוגיה בבירור הוא שהדיוק מהפסוק הוא שהכריעה של המלך היא במשך כל התפילה וזהו.

11 גם דבר זה כתב בשו"ת דבר חברון הנ"ל הערה 9. ושם כתב שהרמב"ם הביא ציטוט זה של הברייתא רק "דרך אגב". ועוד עיין בדבריו באו"ח ב, ק"י.

בלשון השתחויה ולא בלשון קידה! שמוזה מבואר שפירושי המילים הללו שהובאו בגמרא אינם כלל גורף שאין לו יוצא מן הכלל.¹²

דעת הזוהר הקדוש ודברי רבינו האר"י

אמנם, בשונה מכל מה שראינו עד עתה שאין צריך כריעה בברכיים, מצינו בזוהר, שכן מזכיר כריעה בברכיים וז"ל (עקב רע"א):

"ברוך" דצלותא, בר נש כורע ביה בברכוי, וגחין רישא ב"אתה" "

וכן בספר חרדים כתב כך ונראה שמקורו בזוהר הנ"ל:

"מצוה לכרוע על ברכיו קצת ואח"כ כופף כל גופו כקשת ככה ישחה באבות תחלה וסוף ומודים תחלה וסוף ובעושה שלום ועם החזן במודים" (מצוות עשה מד' קבלה וד' סופרים פרק ו' אות ו').

וכן הובאו דברי הזוהר הנ"ל במגן אברהם (סק"ד) וז"ל:

"כשיאמר ברוך יכרע בברכיו וכשיאמר אתה ישחה עד שיתפקקו החוליות (זוהר עקב של"ה)"

אומנם מצינו בזוהר בכמה מקומות שביאר את אופן הכריעה ולא הזכיר כריעה בברכיו. כגון בזוהר חדש (תיקונים ב', ס"ט):

"וביה צריך למכרע עד שיתפקקו ח"י חוליות שבשדרה והכי אוקמוה מארי מתניתין."

וכן בתיקוני זוהר תקונא תמני סרי (דף ל"ו):

"וצריך למכרע בכלהו בח"י חולין דאינון לקבל תמני סרי ברכאן דכלילן בח"י עלמין ודא איהו דתקינן מארי מתניתין עד דאתפקקו כל חוליות שבשדרה."

וכן בתיקונים תיקון יח דף נט.

ומשמעות דבריו לכאורה מכך שלא הזכיר כריעה גם בברכיים, שהכריעה היא רק בח"י חוליות כפשטות הגמרא, וקשה שסותר את דברי הזוהר "עקב" דלעיל. אומנם יש ליישב בפשיטות שבכל המקומות מודה שצריך לכרוע בברכיים דהרי זה פירוש הכריעה, ובמקומות שלא הזכיר זאת רק בא להסביר איך צריך לכרוע בגופו חוץ מהברכיים, אמנם יש בכך מעט דוחק.

12 ובדומה בשו"ת תורה לשמה סימן מ"ח כתב "שהשתחויה במקצת חשיבא השתחויה" ע"ש, ובדומה מתאים כפתור ופרח שמכנים מקצת כריעה בלשון כריעה.

אומנם בדברי רבינו האר"י בשער הכוונות (דרושי העמידה דרוש ב לאורך כל הדרוש, וראה גם בדרושי ר"ה דרוש ו' לאורכו) מבואר בפירוש שדי בכריעת הגוף:

"כבר נתבאר בספר התיקונים ענין שתי כריעות שצריך לכרוע בכל ברכה ולזקוף שתי זקיפות וזה ביאורם הנה במילת ברוך צריך שתכרע כריעה א' ואל תכרע אתה רק את גופך לבד ובמילת אתה תכרע פעם שנית ותכרע את ראשך... ובמילת ה' תזקוף שתי זקיפות בראשונה תזקוף גופך בלבד... ואח"כ בזקיפה השניה הוא שתזקוף ראשך."

וכן לאורך כל הדרוש שם חוזר הרב כמה וכמה פעמים ואומר ש"צריך לכרוע הגוף בלבד" (מילת בלבד באה לאפוקי הגוף ולא הראש, אך בכל מקרה מוכח כדברינו שלא מוזכרים הברכיים).

ואע"פ שלכאורה היה מקום לומר שהרב לא נחית לפרש כיצד בדיוק לכרוע וכלל בכריעת הגוף גם את כריעת הברכיים, מבואר בדבריו בפירוש לא כך, שכתב (דף כט: למטה וכן בהמשך הדרוש כמה פעמים) ' ונהנה זו הוא' ו' היא בחינת הת' ד' א', שהיא סוד הוא' ו' כנ"ל, והיא בחינת גופא ד' א', ולכן גם בענין הכריעה צריך לכרוע הגוף".

וכאן כבר באו דבריו בפירוש שהכריעה היא רק בת"ת, היינו רק בגוף, והרגליים (היסוד) לא זזות. ואחר שמבוארת דעת רבינו האר"י ודאי דכך נקטינן לבאר בדעת הזוה"ק כמקומות שלא כתב לכרוע בברכיים שנבין כעת שמדובר שדווקא לא כורע בברכיו, ונשאר שצריך ביאור מה כוונת הזוהר בעקב הנ"ל שלכאורה נראה מפורש שכן כורע בברכיו.

ולתרץ את הסתירה כתב מהר"י צמח בספרו זר זהב (ק"ג, א') וז"ל:

"בזוהר והיה עקב דף מא: (היינו הזוהר הנ"ל) אמרו "ברוך דצלוחא בר נש כורע ביה בברכיו" ואין הכוונה לכרוע על ברכיו עצמם, כמו שעושים קצת בני אדם, כי זה לא נמצא בכל הספרים ולא בדיון. אלא הכוונה בברכיו היא בשביל ברכיו." (המשך דבריו ראה פה בהערה¹³)

13 "...דהיינו להמשיך לנוק' העומדת למטה כנגד ברכיו כדי להעלותה בזקיפה כי עד עתה ונהנה אשה שוכבת מרגלותיו ומשם מתחלת לעלות על ידי הזקיפות. כי משמע מדברי הרב זלה"ה (האר"י) כי הכריעות להמשיך לה כדי שתוכל לעלות בזקיפות" עכ"ל.

ובשו"ת יצחק ירנן חלק י"ד הביא עוד לשון של מהר"י צמח מכתב יד וז"ל: "מכאן נבין מה שכתוב בזוהר (עקב הנ"ל) "וכורע בברכוה" שהכוונה לכרוע לעלות הנוק' שהיא ביסוד ועולה עד נו"ה ברכיים והנה כוונתנו להעלותה מיסוד לנו"ה והרי הכורע בברכיו כורע גם כן ביסוד בהכרח (ושם נמצאת המלכות ואם כן) וזה ח"ו הוריד אותה למטה. וחקרתי בכל ספרי הרב זלה"ה ולא מצאתי כי אם כריעות הגוף והראש ולא מצאתי כריעת ברכיים." עכ"ל. וה' יצחק ירנן" כתב להעיר עליו מדברי האר"י דלקמן שיש מקורות לכריעה בברכיים.

והכל אתי שפיר, שגם כוונת הזוהר בעקב היא לכרוע רק בגוף ובראש בלי הברכיים.

אמנם, עדיין אל המנוחה לא באנו דבשער ההקדמות (דף עט:) כתב רבינו האר"י לכאורה ההיפך מהמבואר עד כאן וז"ל:

"וזהו סוד הכריעה והזקיפה של ברכות העמידה כי בתחילה כורע ז"א וכופף קומתו ע"י הורדת רגליו למטה ואח"כ היא הזקיפה לזקוף את נוקביה למעלה עמו".

וכן מפורש בשער הפסוקים (פרשת ויחי עה"פ "ויכל יעקב") וז"ל:

"כבר נתבאר עניין מה שאמרו רז"ל כל הכורע כורע בברוך... צריך (ז"א) כריעה בתחילה לכפוף קומתו ולהוריד רגליו."

הרי שכתב רבינו האר"י שכן צריך לכרוע בברכיים!

וכן כתב העולת תמיד (דף כו:) וז"ל:

"...כי בכולם דגופא גחין סוד ו' לגבי ה' ורישא גחין לגבי גופא י' לגבי ה' וזקיפת ברכיים לגבי גופא סוד ה' לגבי ו'."

וכן כתב בהוספת מהרש"ו לשער הכוונות (כט:):

"כי בכולם גופא גחין לגבי ברכין סוד ו' לגבי ה'."

כך שנראה גם ממנו דדווקא יש כריעה בברכיים.¹⁴

ובאמת זו סתירה קשה מאוד, ונראה דיתכן לתרץ אותה בהקדים את דברי הזוהר"ק בתקוני זוהר י"ח, דף לג:

"ואלין אינון מארי דאותות, מסטרא דאלין דאתמר בהון "והיו לאותות ולמועדים ולימים ושנים", ואלין אינון דסגדין על ברכיהון בח"י עלמין כל, בח"י ברכאן, לגבי שכנתא"

כוונת הזוהר לכריעות שבתפילת עמידה ותרת"י שמע מינה, אחד מה שכתב "ואלין אינון" נראה דמשמע שלא כולם כורעים כך. ועוד ממה שכתב "דסגדין על ברכיהון" שמע מינה שאין כוונתו

14 אומנם מבואר בדבריו דהברכים הם כנגד ה' - הנוק', וצריך ביאור מה הקשר לברכיים דהוה ליה למימר בפשיטות כלשון השעה"כ ל: למעלה "לזקוף המלכות הנקראת ה' לגבי ו' " ולמה כתב ברכיים? וכנראה דאמר כן כיוון דאז בזקיפה המלכות כבר עלתה לנו"ה. דא"ם לא כן לשון העולת תמיד יותר מדויקת דבכריעה עדיין המלכות בהיכל קה"ק דבריא. ולפי זה צריך לכרוע בברכיים מצד לרמוז את עליית המלכות, ולא מצד כריעות הז"א כשער ההקדמות וסיעתו.

לכריעת ברכיים שיש שעושים היום אלא לכריעה שבה ברכיו של כאדם בארץ וכורע בגופו,¹⁵ דאם לא כן למה נקט שכורעים "על ברכיהון" ולא "בברכיהון". ולכן נראה שבימיו היו שנהגו לכרוע כריעה שלמה על הברכיים גם בתפילת שמונה עשרה עצמה אך משמע שאין חיוב בדבר.

וכבר הדברים הם פסוק מפורש בדניאל (ו', י"א):

"וזמנין תלתה ביומא הוא ברכ על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה כל קבל די הוא עבד מן קדמת דנה."

וכפי שפירש רש"י שם "ברך על ברכוהי - כורע על ברכיו", ובאבן עזרא שם הוסיף: "וזימנין תלתא - הם השלש תפילות שהעתיקו קדמונינו", כך שפשוטו של מקרא שבשעת תפילה יש שכורעים על ברכיהם על הארץ ממש.

ומתאים הדבר לדברי הזוהר כפתור ופרח שהרי בזוהר משמע שאלו שכורעים על ברכיהם הם יחידים סגולה וודאי שדניאל הוא יחיד סגולה ואף לעילא לעילא מכן.¹⁶

וכן נראה מדברי הגמרא (ברכות לא.):

"תניא אמר רבי יהודה כך היה מנהגו של רבי עקיבא כשהיה מתפלל עם הצבור היה מקצר ועולה מפני טורח צבור, וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת. וכל כך למה? מפני כריעות והשתחויות"¹⁷ שמשמע שאלו

15 וכן אפשר לומר שזו כוונת הזוהר פרשת עקב דלעיל. ועוד טעם לומר כן מכיוון שלא מצינו בחז"ל כריעה כזו שרק כופף מעט את ברכיו.

16 יש לציין שבגמרא ברכות לא. חז"ל למדו מהנהגותיו של דניאל כמה הלכות גדולות בדיני תפילה.

17 ועולה מהראשונים בסוגיה זו שאין שום בעיה לכרוע עם ברכיו על הארץ בתפילת שמונה עשרה, ששאלו איך היה מותר לרבי עקיבא לעשות כן. וכלשון התוס' (ד"ה ומוצאו) "ומוצאו בזוית אחרת - תימה דאמר לקמן (דף לד.) הבא לשחות בסוף כל ברכה וברכה מלמדין אותו שלא ישחה ותירץ הר"ר יוסף דהכא מייירי בתחנונים שהיה אומר אחר י"ח ברכות ולא נהירא דהא מ"ח קאמר ונראה להר"י דודאי בסוף כל ברכה אסור לשחות אבל באמצע הברכה מיהא מותר לשחות ובהכי מייירי הכא וכשהיה מגיע לסוף הברכה היה זוקף ולכן נהגו העולם בראש השנה וביום הכפורים שמתפללין זכרנו ובכן תן ותמלוך ששוחים כשמגיעים לפסוקים ובסוף ברכה זוקפין שאין לשחות בסוף ברכות אלא היכא דתקון" רואים שהיה קשה לתוס' רק מצד שאין לשחות בסוף כל ברכה וברכה, אך מלבד נקודה זו אין בעיה אפילו להשתחוות באמצע שתפילת שמונה עשרה. (וכן כתבו שם בתלמידי רבינו יונה ד"ה מפני. אמנם המאירי והרשב"א והנימוקי יוסף והרא"ש כתבו כתירוץ הראשון של התוס' שהיה כורע ומשתחוה בתחנונים ובקשות שלאחר תפילת שמונה עשרה ובאמת כתבו כן גם מטעם שהמתפלל "אינו רשאי לזוז ממקומו", אך אמרו זאת על ר"ע ש"אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת", אך נראה שמי שיכרע וישתחוה מבלי לזוז ממקומו נראה שאין שזה מותר. (ואפילו שאינו עומד אלא שוכב, עכ"פ בהשתחויה, אך כמובן שלא יעשה כן בתחילת וסוף ברכה). כך שאף שלפי התירוץ הראשון בתוס' ועוד הרבה ראשונים מה שהיה עושה רבי עקיבא זה לא היה בתוך ברכות תפילת שמונה עשרה אלא בתחנונים שאחרי תפילת שמונה עשרה מפני שזו, יתכן שאילו לא היה זה היה עושה

כריעות על הקרקע, וגם כאן מתאימים הדברים לדברי הזוהר שאלו הכורעים על הקרקע אלו יחידים סגולה. וכן מבואר במדרש תהילים (ל"ה) לגבי דוד המלך: "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך" אמר לו הקדוש ברוך הוא דוד מה אתה עושה לי? אמר לו אני אשבחך בכל אבריי, בראשי אני כופף וקודה בתפילתי, ברכיי כריעת ברכיים בתפלה וכו".¹⁸

ויתכן על פי כל זה לבאר הדברים כפתור ופרח שמה שכתב בשער הכוונות שדי בכריעת הגוף זה מפני שהתפארת היא עיקר הו"ק, ולכן מעיקר הדין די בכריעתה וחשיב כריעת ו' לגבי ה'. אמנם כיוון שההמשכה אינה נעשית ישר מהתפארת לנוק' אלא דרך הנה"י וכן גם נמשך מהנה"י נעשית כביכול כריעה גם בברכיים. וזה מה שכתב בשאר ספריו כפי שהבאנו לעיל שכך כביכול הו"א כורע.¹⁹ ואולי זה טעם על פי הסוד שיש עניין לכריעה עם הברכיים על הארץ בשמונה עשרה כיוון שזה מכוון על פי הסוד. ועולה מכך שיתכן שיש מעלה גם בלכפוף את הברכיים כמו שמצוי היום כי גם זה יותר מכוון.²⁰

דעת החיד"א הבן איש חי והרב ע"ה

לסיום הדברים נביא את פסקיהם להלכה של מרגליות ה"ח והבא"ח והרב ע"ה.

כתב גאון עוזנו הרב חיד"א בספרו "ברכי יוסף" (קכ"א,א) בשם "שיבולי הלקט" דצריך לכרוע על ברכיו.²¹ וכ"כ בספרו "קשר גודל" (י"ג,ד): "הכריעה תהיה עד שיתפסקו החוליות של השדרה... וצריך לכרוע על ברכיו"

בבן איש חי (שנה א' פרשת בשלח ו') כתב וז"ל:

זאת גם בגוף תפילת שמונה עשרה. וכן יתכן שהיה עושה באמת גם בגוף שמונה עשרה כריעות כאלו אך היה מקפיד בהן שלא יזוז כ"כ.

ואע"פ שלא היה זה תפילת שמונה עשרה כמו שלנן מכל מקום רואים שזה היה הדרך בתפילה.¹⁸

ואבי מורי שליט"א אמר לי דיתכן שהעניין בהורדת רגליו זהו בלי קשר לנה"י כנ"ל, אלא בשביל הת"ת שתהיה יותר קרובה למלכות. וכלשון הרב "וכופף קומתו- ת"ת- ע"י הורדת רגליו". ושוב ראיתי שגם בשעה"כ יש משמעות לזה דכתב שם דף ל': למעלה וז"ל: "הנה הת"ת של הו"א שהוא בחינת אות ו' הכורע לגבי ה' הנה הוא עלה ונוקף במקומו אבל בהיותו בנה"י עדיין היה כורע" עכ"ל. ולא יתכן שהת"ת יהיה בנה"י אם לא יכפוף ברכיו ולכן משמע קצת דזהו בגלל הת"ת. ולפי זה גם יותר אתי שפיר זה שלא הזכיר הרב בשעה"כ בפירושו את כריעת הברכיים, דזה מפני דלא נחית לפרש אופן הכריעה, אלא רק פירש מה נעשה ע"י הכריעה, שזה הו-ת"ת לגבי ה'. אומנם יש לציין שלשון הרב בשער הפסוקים המלאה היא כך "לכפוף קומתו ולהוריד רגליו שיתפשטו למטה ממקום המלכות" ומבואר שרגליו יורדות לבריאה, עיי"ש.

שבאמת לשון שער ההקדמות וסייעתו מורה שקאי על מי שכורע כריעה מועטת בברכיו ולא על כריעה שבה ברכיו בארץ.²⁰

וליתר דיוק נציין שלשונו "לכרוע עד ברכיו".²¹

"צריך לעשות שתי כריעות ושתי זקיפות בעת שמשתחוה בעמידה. כיצד, כשאומר ברוך יכרע בתיבת ברוך כריעת הגוף בלבד, ובתיבת אתה יכרע את ראשו גם כן, הרי שתי כריעות. וכשאומר ה', יקוף שם שתי זקיפות. תחלה יקוף גופו בלבד ואח"כ יקוף ראשו גם כן. רמז לדבר כאשר יחנו כן יסעו". ומשמע שלא צריך לעשות כריעה בברכים.

והרב ע"ה מצינו שדיבר בזה בכמה מקומות, שב"מאמר מרדכי - ימות החול" (ט"ז, י) ציטט את דברי הבא"ח הנ"ל, וכן בסידורו בהלכות שלפני תפילת שמונה עשרה וכן בהגהות על הקיצוץ"ע (י"ח, א) ציטט את דברי הבא"ח. אומנם, בשו"ת הרב הראשי במקום אחר (ב', קע"ז) נשאל אם צריך כריעה גם ברגליים, והשיב "למרות שכל הפוסקים לא הזכירו זאת, פשט הכריעה ודאי שמדובר גם ברגליים, ומ"ש "שיתפקקו כל חוליותיו" היינו שיתכופף עם רגליו וגופו. ובזה אמרנו "לא ראינו אינה ראייה" כי יחידי סגולה כורעים גם ברגליהם" עכ"ל. ונראה שכוונתו שלמרות שהרב בא"ח ועוד לא הזכירו בפירוש לכרוע בברכיו, אכן כן צריך לכרוע בברכים, ומובן שכן דעתו שכן כך נהג הרב ע"ה למעשה לכרוע גם בברכיו. ואולי נהג כן בנוסף גם משום מנהג אבותיו או רבותיו.

סיום הדברים

ממקורות רבים עולה כי צריך לכרוע בגוף ובראש, וממקורות רבים נראה כי צריך לכרוע גם בברכיו, וכן נהג מרן הרב ע"ה למעשה.

ומעניין לעניין נעיר כי הזקיפות צריכות להיות "בניחותא", כפי שכתב מרן הרב ע"ה ב"מאמר מרדכי - ימות החול", על פי הכתוב בגמרא (ברכות י"ב:) ונפסק בשולחן ערוך (ק"ג, ו), וצריך לתת את הדעת על זה.

